

МОВНИЙ КОНЦЕПТ ОБРАЗУ ЄВГЕНА РАФАЛОВИЧА ЯК ВИРАЗНИКА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ІДЕЙ У РОМАНІ «ПЕРЕХРЕСНІ СТЕЖКИ» ІВАНА ФРАНКА У статті досліджуються особливості творення мовного концепту образу головного персонажа у романі «Перехресні стежки» І. Франка. Аналізуються лексичні особливості його мовлення, їх еволюція залежно від життєвих ситуацій. Ключові слова: концепт, персонаж, мова, просвіта, тарниця, новаторство. The article investigates the peculiarities of creation of linguistic concept of the main character's image in Ivan Franko's novel «The Cross Paths», analyses lexical features of his speech, their evolution depending on everyday situations. Key words: concept, character, language, prosvita, tradition, innovation.

Суспільно-політичні події в Україні на рубежі 19-20 століть набувають масштабнішої динаміки, охоплюють все ширші верстви населення. Ці процеси яскраво проявляються і в Галичині, що художньо відтворено в соціально-психологічному романі «Перехресні стежки» І. Франка. Із символічної назви твору зчитуються людські долі, котрі по перехресних життєвих дорогах ідуть у пошуках правди і справедливості. На цих перехресних тернистих шляхах читачі зустрічаються з Євгеном Рафаловичем – головним героєм роману, особисте життя якого тісно переплітається з громадським, що вже їх не розділити, це одна художня ціліність, змодельована письменником. Саме в цей період поява такого персонажу в творчості прозаїка є закономірним явищем. Адже автор на цей час добре орієнтувався не

_____ Розділ II. Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць

71

тільки в теоретичних науках, а й знав реальне суспільно-політичне життя, культурно-просвітницькі проблеми українського народу і виявляв активну громадянську позицію. «І. Франко був здивований суспільно-культурним життям інтелігенції галицької столиці, що перебувала в розпалі національних і «язикових» суперечок між народовцями і москвофілами» [5, с. 51]. Це «здивування» для творчої особистості не могло не інтерпретуватися у художній твір. Проблеми його персонажа можна переіндентифікувати на авторське «я», посилаючись на біографію Каменяра. На 1900 р., а саме в цей час побачили світ «Перехресні стежки» І. Франка, в українській літературі подібна тематика вже була не новою. «Люборацькі» А. Свидницького, «Хмари» І. Нечуя-Левицького, «Сонячний промінь» Б. Грінченка та інші твори вже готували ті переміни, які розпочалися в літературному процесі кінця 19-го, початку 20 століть. Він характеризується поглибленими соціальними, історичними, політичними тенденціями. Це зумовлювалося демократичними суспільними змінами, учасниками яких були українські письменники. У даний час активізується рух за вільний розвиток мови, культури, піднесення значення національної гідності, віросповідання, освіти, моралі. Після ліквідації кріпацтва окреслюється виразний поступ в утвердженні прогресивних демократичних ідей, розвитку духовно-естетичної свідомості. На тлі цих змін стають очевиднішими плани імперської системи, набуває гнучкості лінгвоцидна політика, проросійська історіографія. Попри це, українська література освоює романтичні та реалістичні форми художнього відображення дійсності, естетичні запити часу поглиблюються розвитком

мовних, націєтворчих, а звідси і державотворчих процесів. Ці реалії стають тематикою художніх творів, зокрема це відтворено і в «Перехресних стежках» І. Франка. На цю проблематику звертається увага дослідників М. Бондара, О. Гончара, Л. Гаєвської, П. Кодака, Н. Крутікової, О. Майдан, Є. Нахліка, М. Яценка та ін. З огляду на зазначену тематику нашого дослідження і на теперішні мовні процеси в Україні, котрі стають надзвичайно суспільно значимими, логічно пояснюється його актуальність. Адже проблеми порушені в романі Франка, зокрема мовні, є на часі в українському суспільстві, характеризуються новими ознаками. Проаналізуємо, як вони вирішувалися ретроспективно в художньому творі, які уроки та висновки можна з них робити. Адвокат Рафалович потрапляє в одне з провінційних міст по роду своєї діяльності й уже при знайомстві з ним отримує попередження від старости: «Жодних там віч, зборів, читалень, агітацій, товариств» [14, с. 24]. Уже цей перелік лексем представником влади характеризує персонажа як особистість прогресивних переконань. Це саме та активна лексика, яка відображала зміни в суспільно-політичному житті українського народу. Ці і синонімічні до них слова вже жили в мовному середовищі попри всі заборони царського режиму. Цієї позиції дотримувалася вся влада міста. Тому Рафаловичу відразу стала зрозуміла складність становища. З численних розмов постала картина, «немовби відбув мандрівку по якійсь каналізації» [14, с. 27]. Слово «каналізація» автор вжив латинською і ця деталь виразно підкреслює і дає характеристику місту, воно не бажало сприймати життєвих перемін, у тім числі й мовних. Лише один візит адвоката відрізнявся від інших – це до бурмістра Рессельберга, він був галицьким євреєм, що брав участь у польському повстанні 1863 р. У Галичині 60-70 рр. цей факт був запорукою кар'єрного росту, при цьому ігнорувалися фахові здібності. Категорична позиція Рессельберга у запереченні визнання Русі як держави дає Рафаловичу розуміння ще більш складної проблеми. Тобто, проводячи патріотично-просвітницьку роботу серед русинів, він бачив, що у їхньому житті неабияку роль відіграють євреї, часто займають ключові позиції у вирішенні найважливіших справ. І вони були спрямовані на утвердження польських пріоритетів, а не русинських. Ось свідчення самого бургомистра: «Багато треба було труду, і праці, і муки, поки зі свого жидівства я виламався і побив себе на польське копито. Перебивати себе ще раз на інше, на руське, копито – даруйте, пане меценат, - на се вже у мене нема ані сили, ані часу, ані охоти» [14, с. 30]. Тобто, співпраця з євреями була для Рафаловича необхідністю і він це усвідомлював, щоб свою просвітницьку, державорозбудовчу ідею реалізувати. І коли організоване

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

72

селянське віче не було проведене за розпорядженням старости, то селяни пішли на запрошення Рессельберга на його віче і бурмістр з адвокатом очолили цей похід. Адже в єднанні людей різних національностей, закладені спільні проблеми, зокрема, господарські. Тоді інші питання, в тому числі мовні, просвітницькі переходять в другу площину. Водночас вони залишаються актуальними і Рафалович це добре розумів. Його тактика і стратегія поведінки і діяльності визначаються продуманими рішеннями і висновками. Водночас критично характеризує образ адвоката маршалок повітовий Брикальський: «Я знаю, ви молодий чоловік, ідеаліст, русин, народолюбець і хлопман. У вас хлоп – святий, а шляхтич, то тиран...» [13, с. 31]. Хоч згодом зауважує: «...я шаную

всякі переконання, навіть хлопоманські...» [14, с. 32]. Це підтверджує думку, що людські погляди можуть еволюціонувати, до них потрібно прислуховуватися, що й робить головний герой «Перехресних стежок». Вислуховуючи такі й подібні думки, Євгеній Рафалович аналізує їх, робить висновки, при цьому залишається вірним своїй головній меті. Аналогічні процеси у літературі В. Бузник пояснює наступним: «Так, художня типізація припускає граничне узагальнення в індивідуальних образах суттєвих сторін соціальної дійсності людських відносин» [10, с. 132]. Лише один раз у романі І. Франко віддає перевагу емоціям головного героя, коли Євгеній перехвильований любовними почуттями до Регіни, пропонує їй влаштувати особисте життя, нехтуючи громадянським. Та це був лише тимчасовий нервовий зрив. На це звертає увагу дослідник Ф. Бацевич, аналізуючи комунікативну сферу персонажа: «На початок спілкування певною мірою впливає неспокійний психологічний стан, у якому перебуває Євген Рафалович після побачення з Регіною» [12, с. 18]. У своїй професійній діяльності персонаж цілеспрямовано «тяг свою лінію» [14, с. 58]. В його силах було перевести діловодство своєї канцелярії на руську (українську) мову, хоч з приводу цього адвокат витримав багато нарікань, неприємностей, докорів. Та він усвідомлював, що мова є важливим чинником державобудування, його кореневою системою. У діалозі з Брикальським Рафалович перебирає комунікативну ініціативу, переходить в позицію людини, яка дає поради фахівця-адвоката і маршалок відчуває свою комунікативну поразку. Аналізуючи їхній діалог, прийоми комунікативного впливу на співбесідника Ф. Бацевич нараховує їх у Брикальського – дванадцять, у Рафаловича – десять. Та не тільки кількість тут відіграє вирішальну роль, а й уміння ними користуватися, впевненість у своїй ідеї роблять Рафаловича переможцем. Оскільки цей словесний двобій став одним із визначальних у подальшій долі головного героя, то наводимо ті його характерні комунікативні прийоми, котрі визначає Ф. Бацевич: «Демонструє володіння етикетними нормами кооперативного спілкування; навички підтримувати плин розмови, її тональність; уміння слухати партнера по комунікації; здатність захистити власну комунікативну позицію, а при потребі завоювати позицію домінуючу; уміння розуміти непрямі мовленнєві акти; створювати власні непрямі повідомлення (жартівливі, іронічні, шпильки тощо); знання законів, правил комунікації, зокрема, нерізкого відхилення компліментів на власну адресу; здатність при потребі захистити власну комунікативну позицію, людську гідність; акторські здібності; уміння використовувати професійні знання в комунікації» [12, с. 26 – 27]. Вже ця своєрідна схема комунікативної характеристики персонажа дозволяє бачити його концепт мовної особистості, здатної використовувати величезний мовний потенціал для утвердження демократичних цінностей. Уміння користуватися словом як засобом досягнення поставленої мети він підкріплює своїми конкретними діями та вчинками. Актуальність цієї тези спостерігаємо і нині. На думку І. Лосева: «20-років незалежності, як на мене, було зроблено не зовсім правильний наголос на естетичні чесноти державної мови («калинова та солов'їна»), але державні функції з цим не пов'язані, бо в цьому контексті мова не є лише засобом спілкування і творчості, а й найважливішим чинником розбудови держави, її функціонування та згуртування нації» [8, с. 3]. Солідаризуючись з подібними позиціями, Євгеній Рафалович універсально підходив до використання рідної мови в судочинстві. Тут були і переконання, і жарти, і сміх, а за ними «...мовою оружні полки стояли непереможні юридичні аргументи» [14, с. 59]. Водночас він настійно переконував людей: «...про

конечність місцевої праці над економічним піднесенням народу» [14, с. 60]. Він усвідомлював, що економічний розвиток дасть можливість і культурному поступу, втім числі й розв'язанні мовних проблем. Цей персонаж вимальовується автором під впливом європейських ідей, багато читає, цікавиться художньою літературою, у ній же концентрована «форма існування соціально значимої інформації» [9, с. 17]. Його самоосвіта давала можливість аргументовано вирішувати багато суспільних проблем, лексичний запас слів дозволяв логічно і переконливо, образно висловлювати свою думку, це концентрувало духовні сили героя. З. Фрейд аналізуючи подібні ситуації констатував: «А проте ніколи не бракує людей, для яких, попри породжуваний клопіт і неспокій, зберігає свою привабу все, що може додати нових знань» [15, с. 44]. Молодий адвокат уже прилучився до цього процесу. Фахове становлення йшло паралельно з самоосвітою, з утвердженням громадянських прогресивних переконань. Він прагне поширювати освіту серед простих людей: «Треба провести їх через школу життєвої освіти, збудити в них громадського духа, а там побачимо» [14, с. 104]. Варто відзначити, що цей мотив у творчості І. Франка є одним із домінуючих. «Бо се голос духа чути. Голос духа чути скрізь...» [1, с. 43] із поезії «Гімн» визначає стратегічну концепцію розвитку особистості. За спостереженням М. Розумного: «Настає момент, коли в національний образ переноситься власне воліюче «Я». Нація стає суб'єктом, національна ідея способом його самоусвідомлення» [11, с. 69]. Образ Рафаловича відповідає змісту цієї думки. І в ній мовний чинник однозначно прочитується, адже націєтворення без мовотворення – процес алогічний, приречений на деструктив. Тому закономірним бачиться висновок авторів у дослідженні «Мова і нація»: «Рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації: словник – це те, що нація знає про світ, а граматики це те, як вона про цей світ говорить» [3, с. 17]. Ераховуючи ці константи, а саме – знання і мову, поруч них ставимо – духовність. Ця триєдність формує особистість з активною життєвою позицією – головного героя роману «Перехресні стежки». Його роздуми над цією проблемою стають не тільки особистими, вони стають прогресивною інтелектуальною частиною тогочасного суспільно-політичного устрою. Один із фрагментів твору свідчить про це: «Освіта». Він усміхнувся гірко. «Що таке освіта? Чи вмільсть читати і писати – се освіта? Чи, прочитавши всі книжечки «Просвіти» і «Общества Качковського», чоловік зробиться освіченим?» [14, с. 103]. Дальше думка Рафаловича поглиблюється: «Що більше, чи, скінчивши університет і одержавши диплом, чоловік робиться освіченим? [14, с. 103]. І тут дається позитивна відповідь, але зі знаком питання: «Так освіченим, щоб у кожній життєвій пригоді міг собі дати раду?» [14, с. 103]. Роблячи ці тези дотичними до діяльності лихваря Вагмана Рафалович робить ствердний висновок. Але чинник духовності тут відсутній. Тому дається уточнений висновок: «Неписьменний торговець може бути в життєвих справах освіченишим чоловіком від доктора філософії. Життєва освіта, ось в чім річ! Щоб чоловік привикав жити з людьми, порозуміватися з ними, солідаризуватися. Почуття солідарності між людьми – се мета тої школи» [14, с. 104]. У цьому процесі комунікабельність персонажа, його мовна підготовка відіграють одну із першочергових функцій. Тут конкурують традиційне і новаторське. Наводимо оцінку подібних явищ дослідника З. Когут: «Запеклі дискусії з використанням західних парадигм

точаться між «традиціоналістами», які наголошують на таких «одвічних» характеристиках, як етнічність і мова, та «модерністами», котрі віддають перевагу інтерпретації, в якій домінує поняття «сконструйованої» нації» [6, с. 5]. Позиція Євгенія Рафаловича тяжіє до «традиціоналістів», водночас новітні ідеї стають для нього світоглядними переконаннями, котрі він прагне реалізувати. На переконання героя твору, попри всі негаразди, котрі переносить народ, у нього є колосальна моральна сила і цей пріоритет є також вагомим у мовотворчих процесах. Сприймання персонажем сільського пейзажу навіює сумний настрій. Відповідний лексичний склад цього епізоду дає психологічне пояснення його душевного стану: «...потяглися», «бідні», «сірі», «обломаними», «болотяними», «обскубанними», «пообвалюваними», «голодна», «темною», «калічити», «обпалених», «обдертих» [14, с. 150 – 151]. Цей лексикон не вичерпується цими зразками. Тут Франко наводить вірш Боровиковського, що

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

74

побудований на антитезі. Показ багатства природи у ньому активізує іншу лексику, життєствердну, оптимістичну. У Євгенія Рафаловича на цьому тлі народжується «...коли хочете, пуста або майже пуста фраза» [14, с. 153]. Оце «майже пуста фраза» тонко передає не статистику, а динаміку мовного концепту персонажа. Тобто, є дія, рух думки і почуття, котрі словесно ще не озвучені, та вже готуються до цього. «Але його хора душа чіплялася сеї фрази, мов потопаючий стебелинки, а його енергійна уява почала з тої стеблинки будувати міцну кладку, а з кладки тривкий міст» [14, с. 153]. Саме під дією фрази як мовної конструкції моделюється план майбутніх дій. У ньому комплексне бачення розвитку краю, які фахівці найпотрібніші для його розбудови. Серед них персонаж виділяє представників гуманітарної сфери: вчителів, газетярів, письменників, декламаторів, акторів. У нашому випадку це ще один штрих до його мовної характеристики. Звичайно, він бачить у цьому активному процесі промисловців, купців, кожного, хто має «...бажання однолите, бажання служити народові, а цілість, певно, зложиться сама собою» [14, с. 153]. Його дієвий характер націлений на просвітницьку роботу, особливі надії покладає на молоде покоління. Посилаючись на думку А. Іліаді, що «образ – це і є зміст» [403], то концепт образу головного героя «Перехресних стежок» художньо-аргументований і змістовно переконливий. В його діях, вчинках письменником порушуються проблеми тогочасного суспільства. В одному з епізодів – це відносини між селянином і судом як гарантом державної законності. І демократичний адвокат бачив величезний обсяг роботи по реформуванні цієї системи. І це усвідомлював інтелігент, а яке усвідомлення було в селянина, що заблудив біля сусіднього села, куди йому йти, що робити. У ньому бачиться узагальнення, він як символ народу: «Хто то вкаже тобі дорогу, хто підвезе тебе, мій бідний народ?» [14, с. 103]. С. Єфремов, аналізуючи «Перехресні стежки» І. Франка, на цей рахунок висловився так: «А думка його скрізь і завжди коло одного осередку обертається – отих у поті чола трудящих. Письменник бачить, що народ під тиском нових обставин життя опинивсь на роздоріжжі, що він не знає, кудю й як простувати і до якої мети» [2, с. 490]. Автор покладає надію на інтелігентів-патріотів з активною громадянською позицією. Серед них адвокат Євгеній Рафалович. Він однозначно усвідомлює, що тільки рішучі дії, щоденна просвітницька робота серед народу принесе бажані результати. І читач бачить у цьому образі особистість, що може виконувати

таку роботу. «Сутність і характер зображеної у творі людини виявляються у її праці, у вчинках, особливо тоді, коли вона потрапляє в складні обставини, що вимагають розсудливості, напруження душевних і фізичних сил, рішучості й відваги», – така думка В. Лесина прийнятна при характеристиці образу Рафаловича [7, с. 24]. У романі «Перехресні стежки» головний персонаж показаний сформованою особистістю, схильною до самовдосконалення, лідерства. Спостерігається й еволюційність його поглядів, зокрема про політичне життя селян, його активізацію. Та спочатку він не знаходить підтримки в отців Семеновича і Зварича, які і вболівали за народну справу та побоювалися переслідувань. Викорінення страху з людських душ було складною справою. Це розумів Рафалович, як і те, що даний процес потребує тривалого часу і наполегливості. Окреслюючи фундаментальні цінності державотворчого процесу: економічні, політичні, мовні автор послуговується своєрідним обрамленням, коли знову повертається до мовної проблеми. За оцінкою Рафаловича вільність слова в Галичині «...ще така буде, як теля на дуже коротенькому припоні» [14, с. 345]. Та вже нею переймаються навіть селяни. Саме вони є носіями того величезного мовного скарбу, що характеризує їх як націю, створює духовний підмурівок держави. Хоч і повільно, але вони стають одностудцями адвоката, солідаризуються з ним. На вічі вже лунали кількадесятні їхні вигуки про вільність слова, що дозволяє об'єктивно підходити до «центру бачення» [13, с. 208.] головних життєвих проблем, розуміти «духовність як творчу здатність людини до самореалізації та самовдосконалення» [16, с. 141]. Цією дорогою їх вів Євгеній Рафалович. Виходячи зі змісту твору, його ідейно-тематичної концепції – мовна характеристика головного героя яскраво простежується в спілкуванні з людьми. В результаті чого він і вони стають комунікабельнішими, збагачується їхній словниковий запас. Приходить розуміння, що мова

_____ Розділ II. Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць

75

є не тільки засобом спілкування, що вона є могутнім консолідуючим чинником у націєтворчих і державотворчих процесах, сприяє духовному становленню особистості. Перераховане глибинніше змальовано Іваном Франком в образі адвоката Рафаловича.

ЛІТЕРАТУРА 1. Антологія української поезії в 6 томах. – К., 1984, – Т.3. – 304 с. 2. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К., 1995. – 608 с. 3. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич, 1994. – 218 с. 4. Илиади А. Природа художественного таланта / А. Илиади. – М., 1965. – 403 с. 5. Історія української літератури 19 ст. 70 – 90-ті роки. – К., 2003. – 438 с. 6. Когут З. Державотворчі державошукання // Критика. Рік 4, число 6 (32), червень 2000. – С. 4 – 8. 7. Лесин В. Реалістичний образ у художньому творі / В. Лесин. – К., 1976. – 116 с. 8. Лосев І. Коли мова, держава і нація стають синонімами / І. Лосев // Літературна Україна, 12 липня 2012 р., № 26 (5155), 16 с. 9. Полікарпов В. Лекції з історії світової культури / В. Полікарпов. – Харків, 1990. 10. Проблема характера в современной литературе. – М., – Л., 1962. – 198 с. 11. Розумний М. Справа честі. Алгоритми національного самоопанування / М. Розумний. – К., 1995. – 72 с. 12. Стежками Франкового тексту. Комунікативні, стилістичні та лексичні виміри роману «Перехресні стежки». – Львів, 2007. – 374 с. 13. Толстой А. О литературе. –

М., 1956. – 448 с. 14. Франко І. Перехресні стежки. – К., 1983. – 367 с. 15. Фройд З. Вступ до психоаналізу / З. Фройд // Слово і час. – 1985. – № 5 – 6. – С. 44 – 55. 16. Юзвак Ж. Духовність як психологічний феномен / Ж. Юзвак // Філософська думка. – 1999. – № 5. – С. 139 – 150.